

**ԱՐՄԻՆԻՅԱ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՐՁԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԸՍՏ ԱՐԱԲԱԳԻՐ
ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ**

ԱՐՄԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
a_shaginyan@mail.ru

Թ. դարի կէսերից արագօրէն սկսեց ձեւաւորուել արաբագիր մատենագրութիւնը՝ այդ թուով աշխարհագրական գրականութեան դպրոցը: Այդ դպրոցի արաբ ու պարսիկ ներկայացուցիչներից առաջինները՝ Իբն Խուրդադբիհը (մօտ 820-912/3), Իբն Հաուկայը (?-?), Իբն Ռուստան (?-?), Իբն Ալ-Ֆակիհը (?-?), Ալ-Իսթախրին (մօտ 850-934), Կուդաման (մահ. 930/40ականներին) եւ Ալ-Ես'կուբին (մահ. 897ին) ճանապարհորդել են Հայաստան ու յարակից շատ երկրներ եւ թողել հարուստ ու ստոյգ տեղեկութիւններ¹: Համաձայն նրանց, Հայաստանը (արաբ.՝ Արմինիյա), Քարթլին (արաբ.՝ Ջուրգան) եւ Աղուանքը (արաբ.՝ Առան) Արաբական Խալիֆայութեան կազմում (701-886) միաւորուած էին մէկ նահանգի (արաբ.՝ ժուր/ա/ի) մէջ, որը «Արմինիյա» էր կոչւում²:

Կուդամայի խօսքերով, Արմինիյան՝ դա Ջուրգանն է (Քարթլին), Դաբիլը (Դուինը), Սիրաջ-Տայրը (Շիրակն ու Տայքը), Բաջունայսը (Ապահունիքը), Արջիլը (Արճէշը), Խիլատը (Խլաթը), Սիսաջանը (Սիսական/Սիւնիքը), Առանը (Աղուանքը), Կալիկալան (Կարինը), Բասֆուռաջանը (Վասպուրականը) Նաշաւա (Նախճաւան) քաղաքով³: Իբն Ռուստան ներկայացնում է Թ. դարի վերջի Արմինիյա նահանգի խոշոր քաղաքները՝ Ալ-Բաբ ալ-Աբուար (Դարբանդ), Բարձա'ա (Պարտաւ), Նաշաւա (Նախճաւան), Սիսաջան (Սիսական), Արգան եւ Խիլատ (Խլաթ)⁴: Արաբագիր մատենագրութեան աշխարհագրական սեռի առաջին՝ Իբն Խուրդադբիհի *Քիթաբ Ալ-Մասալիք Ուա Ալ-Մամալիք* (ճանապարհների ու թագաւորութիւնների գիրք) երկում Արմինիյայի տեղանունների շարքում յիշատակւում են նաեւ Ալ-Լակզ (Լեկք)⁵, Շիրուան ու Աս-Սանարիյա (Կախէթի) երկրամասերը, Ալքակ (Աղբակ) գաւառը, Բալլական (Փայտակարան), Թիֆլիս (Թբիլիսի/Տփղիս), Խուվայյ (Հեր)⁶, Կաբալա (Կապադակ), Շիմշատ (Արշամաշատ) ու Սուղդաբիլ (Սաղոդերեյի) քաղաքները եւ Աբխազ, Խայզան, Ալ-Ջարդաման (Գարդման), Ալ-Շաբի-րան (Շապուրան), Շաքքի (Շաքէ) ու Քիսալ (Կասակ) բերդերը⁷: Ենթա-

խորքից էլ հետեւում է, որ Շիմշատի (Արշամաշատի) ու Հիսն Ձիյադի (Անձիտ/Հոռէ բերդի) միջեւ էր անցնում Արմինիայի հարաւ-արեւմտեան սահմանը, իսկ արեւմուտքում նրա սահմանը հասնում էր մինչեւ (Բիւզանդական) Խալդիյայի (Խաղտիքի) բանակաթեմը: Հետեւում է նաեւ, որ Արմինիայի հիւսիսային սահմանով՝ Ալ-Կարկ (Մեծ Կովկասի) լեռներում, ինչպէս նաեւ հիւսիս-արեւմտեան (Բիւզանդիայի հետ) սահմանով մէկ կառուցուած էին հզօր բերդ-դարպասներ: Ալ-Բաբ Ալ-Ար-ուարը (Դարբանդը), Բաբ Սահիր Աս-Սարիրը (Սարիրի Պահակի Դուռը), Բաբ ալ-Լանը (Ալանաց Դուռը), Բաբ Ֆիրուզ Կուրաձը (Փիրուզ Կաւադի Դուռը), Բաբ Լաճիկան (Լազիկայի Դուռը), Բաբ Սամսախին (Սամցխէի Դուռը) եւն.⁸:

Այսպիսով, հիւսիսում Արմինիայի սահմաններն անցնում էին Խաղարական Խաքանութեան հետ Արաբական Խալիֆայութեան պետական սահմանով (Մեծ Կովկասի լեռնաշղթայով), իսկ հիւսիս-արեւմուտքում եւ արեւմուտքում՝ Բիւզանդական Կայսրութեան հետ պետական սահմանով (Լիխի/Սուրամի, Մոսքական/Մեսխէթի եւ Խաղտեաց/Լազիստանի լեռնաշղթաներով): Հարաւ-արեւմուտքում այն սահմանակից էր արաբական Աս-Սուդուր Ալ-Ջազարիյյա (Միջագետքի սահմանային գօտուն Արշամաշատի կողմից), հարաւում՝ արաբական Ալ-Ջազիրա (Վերին Միջագետք) նահանգին (Հայկական Տաւրոսով, Կորդուաց ու Ջողայի լեռներով), իսկ հարաւ-արեւելքում՝ արաբական Աձարբայջան նահանգին (Կոտուր-Ջազրոշի լեռնաշղթայով, ապա Կոտուր, Արաքս ու Կուր գետերով): Արեւելքում Արմինիայն ողողում էր Կասպից Ծովով:

Այս վարչական սահմաններից դուրս, Արաբական Խալիֆայութեան (Աս-Սուդուր Ալ-Ջազարիյյայի) կազմում մնացին պատմական Փոքր Հայքի հարաւային բոլոր գաւառները, ինչպէս նաեւ Բարձր Հայքի (Աղիւն, Դարանաղի, Եկեղեաց եւ Մուզուր) ու Ծոփքի (Անձիտ, Գաւրէք, Դեգիք եւ Ծոփք Շահունի) արեւմտեան գաւառները: Նրանք բոլորը ընդգրկուեցին Աս-Սուդուր սահմանային գօտու կազմում: Դրա մասին է վկայում նաեւ Կամախի ու Մալատիյայի (Մելիտենէի) առկայութիւնը Իրն Խուրդադրիհի Աս-Սուդուր Ալ-Ջազարիյյայի տեղանունների ցանկում⁹:

Միեւնոյն ժամանակ Հայաստանի էթնիկ սահմանները այս կողմերում անփոփոխ մնացին: Արաբների օրօք հայերը այստեղ շարունակում էին կազմել ազգային մեծամասնութիւն: Պատահական չէ, որ մօտ 930ին Ալ-Իսթախրին, իսկ 977/8ին՝ Իրն Հաուկայը տուեալ տարածաշրջանը կոչում են Ալ-Արման (հայոց երկիր)¹⁰:

Արմինիայի սահմաններից դուրս մնացին նաեւ Մեծ Հայքի մի շարք հարաւային գաւառներ: Օրինակ՝ Ալ-Ջազիրայի մաս էին կազմում Աղձնիքի արեւմտեան՝ Անգեղատուն եւ Նփրկերտ գաւառները, ինչպէս նաեւ Կորճայքի Կորդուք գաւառը: Դրա մասին է վկայում նաեւ նոյն

Իբն Խուրդադբիհի Ալ-Ջազիրայի տեղանունների ցանկում Մայյաֆարիկին (Նփրկերտ) ու Ալ-Ջազիրա/Ջազիրաթ Իբն Ռամար (Բզարդէ) քաղաքների, Կարդա (Կորդուք) գաւառի ու Ալ-Չուդիյ (Արարադ) լեռան առկայութիւնը¹¹։ Իսկ Աձարբայջանի¹² մաս էին կազմում Վասպուրականի արեւելեան՝ Բաք(ր)ան/Մարանդ, Գաբիթեան եւ Պարսպատունիք գաւառները, ինչպէս նաեւ Պարսկահայքի եւ Փայտակարանի բոլոր գաւառները, բացի Հրաքոտ-Պերոթից։ Դրա մասին է վկայում դարձեալ Իբն Խուրդադբիհի այս անգամ Աձարբայջանի տեղանունների ցանկում Արաքսից հարաւ գտնուող Բաջարւան (Բագաւան), Բարզանդ, Մարանդ ու Վարսան (Վարդանակերտ) քաղաքների, Մուկան (Մուղան) դաշտավայրի, ինչպէս նաեւ Ուրմիա լճի աւազանից հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Սալմաս(տ), Ուրմիյա (Ուրմի) ու Խուվայյ (Հեր) քաղաքների առկայութիւնը¹³։ Հարկ է նշել, որ այս բոլոր տեղանունները արաբագիր միւս աշխարհագիրների մօտ մենք նոյնպէս գտանք «Աձարբայջան» հատուածում¹⁴։ Իբն Ալ-Ֆակիհն էլ յստակ ասում է, որ Աձարբայջանի սահմանները (հիւսիսում) հասնում էին մինչեւ Առ-Ռասը (Արաքս)¹⁵։

Հետաքրքրական է նշել, որ արաբ պատմիչ Ալ-Բուֆին (մահ. 926ին) պահպանել է մի կարճ հաղորդագրութիւն, որը որոշ չափով լուսաբանում է վերոյիշեալ գաւառների էթնիկ պատկերը արաբների օրօք։ Նրա խօսքերով, փոխարքայ Մարուան Իբն Մուհամմադը հիջրայի 123ին (740/1) «...վերագրաւեց ամբողջ Աձարբայջանը՝ հողեր, որտեղ լաւրումակում էին» բնակուել հայերը...»¹⁶։

Այսպիսով, մենք առաջարկում ենք Կլոդ Մուլթաֆեանի եւ Էրիկ Վան Լուէի¹⁷, ինչպէս նաեւ Բաբկէն Յարութիւնեանի¹⁸ Հայաստանի պատմութեան ատլասներում Արմինիային վերաբերող քարտէզներում Արմինիայի հարաւային (Ալ-Ջազիրա եւ Աձարբայջան նահանգների հետ) սահմանագծում կատարել հետեւեալ ճշգրտումները։ Մի դէպքում Արմինիայի կազմում հարկաւոր է ընդգրկել Աղձնիքի Արզան գաւառը¹⁹, միւս դէպքում՝ Արմինիայի կազմից անջատել Պարսկահայքի 5 վերին գաւառները՝ Առնան, Ջարաւանդը, Ջարեհաւանը, Հերն ու Տամբերը, եւ Վասպուրականի 3 արեւելեան գաւառները՝ Բաք(ր)ան/Մարանդը, Գաբիթեանն ու Պարսպատունիքը։

Ճշտելով Արմինիայի արտաքին սահմանները՝ մեզ մնում է որոշել նրա վարչական միաւորների քանակը, ներքին սահմաններն ու տարածքը։

Ժամանակակից արեւելագիտութիւնը վաղուց է հաստատել այն տեսակէտը, թէ՛ Արմինիայն ունեցել է քառեակ բաժանում։ Վերոյիշեալ սկզբնաղբիւրներից մի քանիսում մենք իսկապէս կարող ենք գտնել այդպիսի տեղեկութիւններ։

Առաջին այդպիսի սկզբնաղբիւր է Եգիպտոսում ծնուած պատմիչ Ալ-Բալաձուրիի (մահ. 892) կողմից 860ականների երկրորդ կէսին հեղի-

նակած *Քիթար Ֆութուհ Ալ-Բուլղան* (երկրների նուաճման գիրք) երկը, որում տեղ են գտել Բարձա՛ալի (Պարտաւ) ու Դարիլի (Դուլին) նախկին բնակիչների բանաւոր վկայութիւնները՝ Արմինիայի քառեակ բաժանման վերաբերեալ: Այսպէս, մի տարբերակում կարողում ենք. «Շիմշատը, Կալիկալան, Խիլատը, Արջիշն ու Բաջունայսը կոչում էին Արմինիայ Չորրորդ; Ալ-Բուսֆուտաջան աշխարհը, Դաբիլը, Սիրաջ-Տայրն ու Բադրաւանը՝ Արմինիայ Երրորդ; Ջուրգանն էլ [Արմինիայ] Երկրորդ; իսկ Աս-Սիսաջանն ու Առ-Ռանը [Արմինիայ] առաջին»: Համաձայն միւսի. «Արմինիայ Չորրորդը բաղկացած էր միայն Շիմշատից; Կալիկալան էլ, Խիլատը, Արջիշն ու Բաջունայսը կոչում էին Արմինիայ Երրորդ; Սիրաջ-Տայրը, Բադրաւանը, Դաբիլն ու Ալ-Բուսֆուտաջանը [Արմինիայ] Երկրորդ, իսկ Աս-Սիսաջանը, Առ-Ռանն ու Թիֆլիսը [Արմինիայ] Առաջին»²⁰:

Արաբագիր աշխարհագիրներից 4 Արմինիաների մասին առաջինը մօտ 885ին գրում է Իբն Խուրդադբիհը. «Արմինիայ Առաջինն է՝ Աս-Սիսաջանը, Առանը, Թիֆլիսը, Բարձա՛ան, Ալ-Բայլականը, Կաբալան եւ Շիրուանը:

Արմինիայ Երկրորդն է՝ Ջուրգանը, Սուդղաբիլը, Բաբ Ֆիրուզ Կուրածը եւ...:

Արմինիայ Երրորդն է՝ Ալ-Բուսֆուտաջանը, Դաբիլը, Սիրաջ-Տայրը, Բադրաւանը եւ Նաշաւան:

Արմինիայ Չորրորդն է՝ Շիմշատը, Խիլատը, Կալիկալան, Արջիշը եւ Բաջունայսը»²¹:

Նոյն բանը հիջրայի 290ին (902/3) բառացիօրէն կրկնում է Իբն Ալ-Ֆակիհը²²:

Այս տեղեկութիւններից հետեւում է, որ Արմինիայ Ա-ը - եթէ դուրս թողնենք Թիֆլիսը - ընդգրկում էր նախկին Սասանեան Իրանի Աղուանից Մարզպանութիւնը եւ հայոց Սիւնիքը. Արմինիայ Բ-ը՝ նախկին Սասանեան Իրանի Վրաց Մարզպանութիւնը: Մնացած երկու Արմինիաները ընդգրկում էին միայն հայկական տարածքներ. Արմինիայ Գ-ը՝ պատմական Մեծ Հայքի Այրարատ, Վասպուրական, Մոկք, Տայք եւ Կորճայք աշխարհների բոլոր գաւառները, բացի Կորդուքից, իսկ Արմինիայ Դ-ը՝ Աղձնիք, Բարձր Հայք եւ Ծոփք աշխարհների արեւելեան եւ Տուրուքերանի բոլոր գաւառները:

Ի տարբերութիւն այս հաղորդագրութիւնների՝ Ալ-Եա՛կուբի կողմից հիջրայի 278 (891/2)ին հեղինակած *Քիթար Ալ-Բուլղան* (երկրների գիրք) երկում տրւում է Արմինիայի եռեակ բաժանում.

«Առաջին մասում են՝ Դաբիլ, Կալիկալա, Խիլատ ու Շիմշատ... քաղաքները:

Երկրորդ մասում են՝ Բարձա՛ա, Ալ-Բայլական, Կաբալա եւ Ալ-Բաբ Ալ-Արուս քաղաքները:

Երրորդ մասում են՝ Ձուրգանն ու Թիֆլիսը»²³:

Եռեակ բաժանումով ստացվում է հետեւեալը.՝ Արմինիյա Ա.ը ընդգրկում էր բուն Հայաստանը, Արմինիյա Բ.ը՝ Աղուանքը, իսկ Արմինիյա Գ.ը՝ Քարթլին: Այսպիսով, Ալ-Եա'կուբի մօտ Արմինիյայի վարչական միաւորների քանակը համապատասխանում է տարածաշրջանի երկրների թուին, իսկ տարածքները՝ նրանց այն ժամանակուայ սահմաններին: Միեւնոյն ժամանակ միաւորների յաջորդական համարները նրա մօտ լիովին տարբերվում են միւսներից: Պատմագիտութեանը յայտնի փաստ է, որ Խորասանում ծնուած Ալ-Եա'կուբին երիտասարդ ժամանակ (Թ. դարի առաջին կէս) երկար տարիներ պետական ծառայութեան մէջ է եղել Արմինիյայում²⁴, որտեղ իր նախապապը՝ Վազիհ Ալ-Աբբասին, 775ին նահանգապետ էր: Այնպէս որ, այս հեղինակի Արմինիյայի աշխարհագրութեանը եւ վարչատարածքային բաժանմանը վերաբերող բոլոր նիւթերը պէտք է քաղուած լինէին պաշտօնական աղբւրներից, հետեւաբար, ունեն բացառիկ բնոյթ:

Հաշուի առնելով այս կարեւոր հանգամանքը, ինչպէս նաեւ Ալ-Բալաճուրի մօտ վարչական միաւորների շուրջ առկայ տարակարծութիւնները եւ միւս արաբագիր սկզբնաղբւրներում, ինչպէս նաեւ ժամանակի հայ մատենագիրների մօտ Արմինիյայի քառեակ բաժանման մասին տեղեկութիւնների բացակայութիւնը՝ յստակ կարելի է առարկել, որ Արաբական Խալիֆայութեան հիւսիսային նահանգը ունեցել է եռեակ, այլ ոչ թէ քառեակ բաժանում: Ինչ վերաբերում է Ալ-Բալաճուրի եւ միւս երկու մատենագիրների մօտ տեղ գտած հաղորդագրութիւններին, ապա դրանք, հաւանական է, բիւզանդական Հայաստանի 536ից յետոյ յայտնի քառեակ բաժանման պատմական յիշողութիւնից են: Աւելին, արաբագիր մատենագիրները եւ Սասանեան Իրանն էին աւանդաբար ներկայացնում այդպիսի քառեակ բաժանմամբ, եւ իրենց յայտնի ամբողջ աշխարհը:

Միեւնոյն ժամանակ, սակայն, պէտք է խոստովանել, որ Ալ-Եա'կուբին ունի պատմական մի երկ՝ *Քարթլիս* (պատմութիւն) վերնագրով, որտեղ նա մէկ անգամ յիշատակում է «Արմինիյա Չորրորդ» (արաբ.՝ Արմինիյա Առ-Ռարի'ա) եզրը²⁵: Այս նոյն եզրը մէկ անգամ յայտնաբերեցինք նաեւ արաբական պատմագրութեան հիմնաղիւրդներից մէկի՝ իրաքցի պատմիչ Խալիֆա Իբն Խայեաթի (776/7-854) մօտ²⁶: Սակայն սրանց երկերում չկան Արմինիյա Ա., Արմինիյա Բ., ոչ էլ Արմինիյա Գ. հասկացութիւնները: Իսկ ենթախորքից հետեւում է, որ խօսքը վերաբերում է Բիւզանդիային սահմանակից պատմական Չորրորդ Հայքին, որ է Ծոփաց կողմն, յետագայում՝ Բիւզանդական Չորրորդ Հայք պրովինցիան, որն արաբների օրօք արդէն ունէր ոչ թէ վարչական միաւորի նշանակութիւն, այլ՝ պատմաաշխարհագրական մարզի²⁷:

Եւ այսպէս, Արմինիայն փաստօրէն բաղկացած էր Հայաստանից՝ Դուին կենտրոնով, Քարթլիից՝ Թբիլիսի կենտրոնով եւ Աղուանքից՝ Պարտաւ կենտրոնով: Այնպէս որ, վերոյիշեալ ատլասները վերահրատարակելիս, հեղինակներին կ'առաջարկէինք հաշուի առնել նաեւ այս փաստը:

Յայտնի արաբագէտ Արամ Տէր-Ղեոնդեանը գտնում էր, որ արաբների օրօք Արցախն ու Սիւնիքը միանշանակ եղել են Հայաստանի կազմում²⁸: Սիւնիքի վերաբերեալ նոյն տեսակէտն է յայտնում Նինա Գարսոյեանը²⁹: Սակայն արաբագիր մատենագիրների վերոյիշեալ տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ պատմական Մեծ Հայքի հայապատկան այս աշխարհները բացակայում են Հայաստանի տեղանունների արաբական ցանկերից: Աւելին՝ բոլոր արաբագիր աշխարհագիրները միաձայն պնդում էին, որ Աս-Սիսաշանը (Սիսական/Սիւնիքը) Առ-Ռանի (Աղուանքի) կազմում է: Հետեւաբար, մեկնելով նրանց նշած տեղեկութիւններից՝ Սիսական/Սիւնիքից դէպի արեւելք գտնուող Արցախը չէր կարող յայտնուել այդ շրջանի Հայաստանի կազմում: Նշենք, որ արաբական Հայաստանի տեղանունների ցանկերից բացակայում էր նաեւ Գուգարք Աշխարհը: Անկասկած նա շարունակում էր Սասանեանների ժամանակաշրջանից սկսած գտնուել հարեւան Քարթլիի կազմում:

Արաբագիր մատենագրութիւնում Արմինիայն յաճախ շփոթւում է բուն Հայաստանի հետ, սակայն ենթախորքից գրեթէ միշտ էլ կարելի է որոշել թէ ինչի մասին է խօսքը՝ միայն Հայաստանի³⁰, թէ՞ ամբողջ նահանգի:

Իրն Ալ-Ֆակիհը հիջրայի մօտ 290 (902/3)ին, վկայակոչելով Ալ-Եա՛կուբիին, Արմինիայում հաշւում է 113 թագաւորութիւն/իշխանութիւն (արաբ.՝ մամլաքա) եւ 18 հազար զիւղատեղ (արաբ.՝ կարիյա)³⁰: Մենք համոզուած ենք, որ տուեալ պահին աշխարհագիրը նկատի ունի միայն Հայաստանը: Ոստելով զիւղատեղերի քանակի մասին, նա նշում է, որ եւս 4 հազարը գտնւում են (հարեւան) Առանի (Աղուանքի) տարածքում³¹:

Սկզբնաղբիւրների վերոյիշեալ դրուագների վերլուծութիւնը, ինչպէս նաեւ իրն Ալ-Ֆակիհի Արմինիայի 113 թագաւորութիւնների/իշխանութիւնների վերաբերեալ տեղեկութիւնը թոյլ են տալիս մեզ եզրակացնել, որ Հայաստանը (Արմինիյա Ա.ը) ընդգրկում էր պատմական Մեծ Հայքի 9 աշխարհների հետեւեալ 113 գաւառները.

1. Աղձնիք (17.532 քառ. կլմ.): 11 գաւառներից չեն ընդգրկուել միայն 2ը՝ Անգեղատունը եւ Նփրկերտը (7.825 քառ. կլմ. ընդհանուր մակերեսով).

2. Այրարատ (40.105 քառ. կլմ.): Ընդգրկուել են բոլոր 22 գաւառները.

3. Բարձր Հայք (23.860 քառ. կլմ.): 9 գաւառներից չեն ընդգրկուել 5ը՝ Աղիւնը, Դարանաղին, Եկեղեացը, Մուգուրը եւ Սպերը (15.735 քառ. կլմ. ընդհանուր մակերեսով)։

4. Վասպուրական (40.870 քառ. կլմ.): 35 գաւառներից չեն ընդգրկուել միայն 3ը՝ Բաք(ր)անը/Մարանդը, Գաբիթեանը եւ Պարսպատունիքը (11.925 քառ. կլմ. ընդհանուր մակերեսով)։

5. Կորճայք (14.707 քառ. կլմ.): 11 գաւառներից չի ընդգրկուել միայն 1ը՝ Կորդուքը, (5.825 քառ. կլմ. մակերեսով)։

6. Մոկք (2.962 քառ. կլմ.): Ընդգրկուել են բոլոր 8 գաւառները։

7. Տայք (10.179 քառ. կլմ.): Ընդգրկուել են բոլոր 8 գաւառները։

8. Տուրուբերան (25.008 քառ. կլմ.): Ընդգրկուել են բոլոր 16 գաւառները։

9. Մոփք (18.890 քառ. կլմ.): 8 գաւառներից չեն ընդգրկուել 4ը՝ Անձիտը, Գաւրէքը, Դեգիքը եւ Մոփք Շահունին (8.200 քառ. կլմ. ընդհանուր մակերեսով)։

Հիմք ընդունելով Հայաստանի պատմական քարտեզագրութեան հիմնադիր, Ակադեմիկոս Սուրէն Երեմեանի կողմից կատարած հաշուարկները³², այս 113 գաւառների (ահա թէ ինչ նկատի ունէր Իբն Ալ-Ֆակիհը) ընդհանուր մակերեսը մեր հաշուարկով կազմում էր 144.603 քառ. կլմ.: Այժմ մենք կարող ենք որոշել Արմինիայի միւս վարչական միաւորների եւ ամբողջ նահանգի մակերեսը։ Առանի, կամ Արմինիյա Բ-ի սահմանները Աղուանից Մարզպանութեան ժամանաշրջանի համեմատ ընդլայնուել էին Սիւնիքի (15.237 քառ. կլմ.) հաշուին։ Այսինքն՝ նրա տարածքը կազմում էր 87.441 քառ. կլմ.: Ջուրզանի, կամ Արմինիյա Գ-ի, սահմանները, ինչպէս նշեցինք, մնացին անփոփոխ Վրաց Մարզպանութեան ժամանակաշրջանից։ Այսինքն՝ նրա տարածքը կազմում էր 38.988 քառ. կլմ.: Այսպիսով, ամբողջ Արմինիայի մակերեսը հաւասար էր 271.032 քառ. կլմ.։

Ստացւում է, նահանգի խոշորագոյն միաւորը Հայաստանն էր, որին հետեւում էր Աղուանքը, ապա նոր՝ Քարթլին։ Ահա թէ ինչ սկզբունքով էին առաջնորդւում արաբ խալիֆները՝ Արմինիայի վարչական միաւորները համարակալելիս։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

¹ Այս եւ միւս աշխարհագիրների երկերը տե՛ս՝ المكتبة الجغرافية العربية - Bibliotheca Geographorum Arabicorum, M. de Goeje (ed.), Pars. I-VIII, Lugduni Batavorum, 1870-1892.

² Ընդհանրապէս արաբները Խալիֆայութիւնը բաժանել էին մի շարք նահանգների, որոնց թիւը փոփոխական էր։ Արաբների կողմից Հայաստանի եւ հարակից կասեան երկրների վերջնական նուաճման մասին տե՛ս՝ Ստեփան Մելիք-Բախչեան, Հայաստանը VII-IX դարերում, Երեւան, 1968, էջ 96-108. նաեւ՝ Aram Ter-Gevondian, Armeniya I Arabskii Khalifat, Երեւան, 1977, էջ 71-4. նաեւ՝ Nina Garsoian, "The Arab Invasions and

the Rise of the Bagratuni (640–884)”, in *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. by Richard Hovannisian, 1, New York, 1997, էջ 125–6. նաև՝ A. Shaginian, *Armeniya Nakanune Arabskogo Zavoevaniya*, Ս. Պետերբուրգ, 2003, էջ 103–6:

³ *Biblioteca*, P. VI, էջ 246:

⁴ Նոյն, P. VII, էջ 98:

⁵ Հաւանական է որ սա է հիմք հանդիսացել Բ. Յարութիւնեանի համար՝ Ալ-Լակզ (Լեկզ/լեզգիների) երկրամասը ընդգրկելու Արմինիյա նահանգի կազմում (Բարկէն Յարութիւնեան, *Հայաստանի Պատմութեան Աղյուս, Մաս Ա.*, Երեւան, 2004, էջ 56–7 եւ 58–9): Նշենք նաև, որ արաբագիր միւս մատենագիրների մօտ Ալ-Լակզը յստակ խազարական խաբանութեան կազմում էր: Ի դէպ, հիւսիսային Կովկասի երկրամասերը թուրքակելիս Իբն Խուրդադբիհի մօտ դարձեալ հանդիպում ենք այս տեղանունան (*Biblioteca*, P. VI, էջ 124):

⁶ Խուլփայի (Հեր) առկայութիւնը այստեղ, մեր կարծիքով, թիւրիմացութիւն է: Բանն այն է, որ այն կարելի է գտնել նաև Նոյն Իբն Խուրդադբիհի հարեւան Աճարբայիւան արաբական նահանգի քաղաքների ցանկում (տե՛ս՝ *ibid*, էջ 119): Աւելին, արաբագիր միւս մատենագիրների մօտ Խուլփայը նոյնպէս Աճարբայիւանի կազմում է:

⁷ Նոյն, էջ 122–123:

⁸ Նոյն, էջ 100, 123:

⁹ Նոյն, էջ 97: Մալատիյան (Մելիտինէ) արաբագիր այլ մատենագիրներ նոյնպէս տեղադրում են Աս-Սուդուր Ալ-Ջազարիյյա սահմանային գօտում (օրինակ՝ *Biblioteca*, P. VII, էջ 106–107): Պատմական Փոքր Հայքի հիւսիսային բոլոր գաւառները Բիւզանդիայի կազմում էին: Իբն Խուրդադբիհի Առ-Ռումի քաղաքների թւում յիշատակում է Կուլունիյան (Կուլունիա) ու Սաբաստիյան (Սերաստիա, տե՛ս՝ *ibid*, P. VI, էջ 108 եւ 117):

¹⁰ Նոյն, P. I, էջ 180–181, P. II, էջ 237: Այս եզրը կարելի է հանդիպել նաև միւսների մօտ:

¹¹ Նոյն, P. VI, էջ 76, 95: Մալաֆարկինը (Նփրկերտ) ու Կարդան (Կորդուք) յօդուածում յիշատակուած միւս մատենագիրները նոյնպէս տեղադրում են Ալ-Ջազիրա նահանգում (օրինակ՝ *ibid*, P. VII, էջ 106):

¹² Աճարբայիւնը Արաբական Խալիֆայութեան կազմում ինքնուրոյն նահանգ էր, որն զբաղեցնում էր այսօրուան Իրանական Ադրբեջանի (պատմական Ատրպատականի) տարածքը:

¹³ Նոյն, P. VI, էջ 119:

¹⁴ Իբն Ռուստայի (*ibid*, P. VII, էջ 106), Կուլամայի (*ibid*, P. VI, էջ 244) Իբն Ալ-Ֆակիհի (*ibid*, P. V, էջ 284–285), Ալ-Իսթախրիի (*ibid*, P. I, էջ 181–182) եւ Իբն Հաուկալի (*ibid*, P. II, էջ 239) մօտ:

¹⁵ Նոյն, Vol. V, էջ 296:

¹⁶ كتاب الفتوح باب محمد احمد بن ابي الفتح - *Kitabu'l Futuh by Abu-Muhammad Ahmad Ibn Atham Al-Kufi*, ed. by Abdu'l Muid Khan, Sayid Abdu'l Wahhab Bukhari, 8, Hyderabad, 1395 A.H. / 1976 A.D., էջ 82. Ինչպէս շատ կայսրութիւններում, Խալիֆայութեան վարչական բաժանման հիմքում էթնիկ սահմանները հաշուի չեն առնուել: Խալիֆները առաջնորդուել են զուտ պետական շահերից: Դրա վառ ասպարոյցն է այն, որ հայաբնակ մի շարք գաւառներ յայտնուեցին հարեւան Աճարբայիւան, կամ Ալ-Ջազիրա նահանգների կազմում:

¹⁷ Claude Mutaftian & Eric Van Lauwe, *Atlas Historique de l'Arménie. Proche-Orient et Sud-Caucase du VIIIe siècle av. J.-C. au XXIe siècle*, Paris, 2001, էջ 45:

¹⁸ Յարութիւնեան, էջ 56–57 եւ 58–59:

- ¹⁹ Այն, որ Արզանը Արմինիայի կազմում էր, նշում է ոչ միայն իրն Ռուստան, այլև՝ իրն Հաուկալը (տե՛ս՝ Biblioteca, P. II, էջ 344)։
- ²⁰ کتاب فتوح البلدان تأليف الإمام أبي العباس أحمد بن يحيى البغدادي — *Liber Expugnationis Regionum Auctore Imamo Ahmed Ibn Jahja Ibn Djabir al-Beladsori*, ed. M. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, էջ 194։
- ²¹ Biblioteca, P. VI, էջ 122։
- ²² Նոյն, P. V, էջ 286, 287. նաև՝ Nekatoriye Neopublikovanniye Glavy Truda Ibn Al-Fakikha "Akhbar Al-Buldan" po Meshkhedskoi Rukopisi թրգմ.՝ Ա. Ժամկոչեան, Երևան, 1979, էջ 100a (89)։
- ²³ Biblioteca, P. VII, էջ 364։
- ²⁴ Ահա թէ ինչ է այդ մասին վկայում իրն Ալ-Ֆակիհ՝ Ահմադ իրն Վազիր (Ալ-Ես'կուրի)։ «... յայտնեց [իմն այն մասին], որ նա երկար տարիներ է ապրել Հայաստան երկրում (այսինքն Արմինիայում - Ա.Շ.) եւ ատենադպիր եղել նրա շատ արքաների (այսինքն՝ իշխանների - Ա.Շ.) ու կառավարիչների մօտ...» (Biblioteca, P. V, էջ 290-1)։
- ²⁵ *Տե՛ս՝* تاريخ احمد بن ابى يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح الكاتب العباسي المعروف باليعقوبى *Ibn Wadhih Qui Dicitur Al-Ja'qubi, Historiae*, ed. M. Houtsma, 2, Lugduni Batavorum, 1883, p. 378։
- ²⁶ تاريخ خليفة بن خياط - *The History of Khalifah ibn Khayyat*, ed. by Akram Diya' al-Umari, Nagav, 1386-1387 A.H. / 1967 A.D. էջ 436։
- ²⁷ Ի դէպ, Չորրորդ Հայք եզրը հանդիպում է տուեալ ժամանակաշրջանի ոչ միայն արաբական մատենագրութիւնում, այլև՝ ասորական եւ բիւզանդական։
- ²⁸ Ter-Gevondian, էջ 166 եւ քարտէզ։
- ²⁹ Garsoian, էջ 119 (քարտէզ թիւ 8)։
- ³⁰ Biblioteca, P. V, էջ 290-91։
- ³¹ Նոյն, էջ 291։
- ³² Սուրէն Երեմեան, Հայաստանը Հատ Ալիսարհացոյցի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտէզագրական Հիմքի Վրայ), Երևան, 1963, (Թաւելուած Բ.), էջ 116-120։

THE ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL DIVISION OF
THE ARAB PROVINCE OF *ARMINIYA* AND ITS FRONTIERS ACCORDING TO
ARABIC SOURCES

(Summary)

ARSEN K. SHAHINYAN

a_shaginyan@mail.ru

According to the first Arabic geographers and historians (9th-10th centuries), Armenia (arab. *Arminiya*), Eastern Georgia/Kartli (arab. *Jurzan*) and Caucasian Albania (arab. *Ar-Ran*) constituted the single province of *Arminiya* in the Arab Caliphate (701-886).

On the north *Arminiya* bordered the Khazar Khaganate (delimited by the Great Caucasian Mountain range). It coincided with the state borders of the Arab Caliphate. In the north-west and the west *Arminiya*'s neighbor was the Byzantine Empire (delimited by the Likh, Meskheti and Lazistan mountain ranges). In the south-west *Arminiya*'s frontiers reached to the fortified Arab border zone of As-Sughur (near the city of Arshamashat). The Arab province of al-Jazira (Upper Mesopotamia) flanked its southern border (delimited by the Armenian Taurus and Kurdish mountains). The Arab province of Adharbayjan (delimited by the Kotur-Zagros mountain range and the Kotur, Araxes and Kur rivers) constituted its south-eastern neighbor, and on the east *Arminiya* was washed by the Caspian Sea.

Basing his suggestions on Arabic sources, the author suggests certain modifications to the maps, which are currently in circulation. He recommends including the Arzan region in the *Arminiya* province, while excluding the five upper regions of Persoarmenia and the three eastern regions of Vaspurakan. He notes, however, that the Caliphate had not divided its conquered areas according to ethnic criteria. Rather he underlines that several areas which were populated by ethnic Armenians were combined with non-Armenian areas.

On another note, the author refutes the long-standing view that *Arminiya* consisted of four administrative units, namely *Arminiya I* (i.e. Albania), *Arminiya II* (i.e. Kartli), *Arminiya III* and *Arminiya IV* (i.e. Armenia). The author supports his argument by referring to the distinguished Arab historian and geographer Al-Ya'kubi (d. 897). The latter was very familiar with Armenia, as his grandfather, Wadih 'Abbas, had been its governor in 775 and he himself had served there during his youth. Al-Ya'kubi testifies that *Arminiya* consisted of three administrative units, namely *Arminiya I* (i.e. Armenia) with Dabil/Dvin as its capital, *Arminiya II* (i.e. Albania) with Bardha'a/Partav as its capital and *Arminiya III* (i.e. Kartli) with Tiflis/Tbilisi as its capital.

Finally, the author calculates the area of the province of *Arminiya*, which sums up to 271,032 sq. kms.